

УДК 340.15(470)«18/19»:347.725

Н. К. Колібабчук

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ІНОЗЕМНИХ АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Одним з актуальних напрямків сучасної історико-правової науки є розгляд різноманітних аспектів нормативно-правового регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Російській імперії ХVIII – на початку ХХ ст. Російські історики, історики права, економісти приділяють сьогодні достатньо велику увагу цьому напрямку дослідження.

Уперше питання про особливості нормативно-правового регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств, підприємців було поставлено в 1902 р. Л. Шалаңдою. Він у газеті «Право» надав визначення таким поняттям і питанням: «іноземне товариство», «право на судовий захист», порядок утворення, особливості оподаткування тощо [21; 22].

За радянських часів дослідженням у цьому напрямку займалися лєнінградські історики Л. Шепелєв, В. Дякін, О. Петров, Ю. Райський [23; 24; 25; 7; 15; 16].

В останнє десятиріччя ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у публіцистиці, історичній, історико-правовій науках Російської федерації відбувся своєрідний бум – з'явилася велика кількість статей, монографій, присвячених історії підприємництва дореволюційної Росії. Для більшості журналістів ця тема стала модною прикметою часу, проте для істориків – предметом глибоких досліджень, що спираються на малодосліджені архівні фонди. Серйозні наукові роботи пролили світло на найважливіші аспекти соціально-економічного розвитку Російської імперії ХІХ – на початку ХХ ст., а також історію окремих акціонерних комерційних та іпотечних банків. Утім вчені не приділили ще належної уваги вивченню правової основи торговельно-промислової діяльності впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. Із найбільш відомих сучасних російських авторів, що вивчають дану тематику, слід відзначити М. Платонову, Н. Сиродєєву, О. Фіногентову, Л. Зінатуліна, О. Кудачкіна [14; 17; 20; 10; 12].

На відміну від російських дослідників, українські науковці лише починають досліджувати той матеріал, що міститься у фондах українських архівів та бібліотек.

Метою статті є аналіз нормативно-правового регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Російській імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у процесі модернізації її законодавства. Розглянуто та проаналізовано основні нормативно-правові акти, що регулювали діяльність іноземних акціонерних товариств.

Законодавство про діяльність іноземних акціонерних товариств, підприємців умовно можна поділити на чотири групи. До першої групи відносяться нормативно-правові акти загальнодержавного значення. До другої – спеціальні загальні або іноді персоналізовані нормативно-правові акти (укази імператора, положення Комітету Міністрів, думки Державної Ради) щодо окремих або всіх акціонерних

товариств. Значна частина із них згодом ставала частиною загального законодавства. До третьої групи відносимо сепаратне законодавство. Це достатньо однотипні нормативно-правові акти, що регулювали умови діяльності в Російській імперії кожного акціонерного товариства окремо. Четверту групу складають документи надзвичайного законодавства. Вони видавалися під час Першої світової війни та встановлювали певні обмеження (тимчасові або постійні), забороняли діяльність іноземних акціонерних товариств.

У діяльності іноземних акціонерних товариств умовно можна виділити дві складові: становище і правовий статус іноземців та становище і правовий статус іноземних підприємств. Досить часто ці складові поєднувалися, оскільки умови діяльності підприємств залежали від правового статусу іноземного громадянина (підданого) [22, с. 224-225].

До скасування кріпацтва (1861 р.) іноземці були обмежені у праві вільно займатися торгівлею та промисловістю на території Російської імперії. За чинним на той час законодавством Російської імперії всі іноземці повинні були записуватися до стану «іноземних гостей», права яких, порівняно із правами російських підданих, були значно обмежені. Водночас статус «іноземного гостя» надав право займатися підприємницькою діяльністю, виробництвом, купувати, будувати підприємства (мануфактури, фабрики, заводи), брати участь в управлінні та розвитку вже існуючих підприємств.

Право брати участь у діяльності акціонерних товариств, утворювати нові акціонерні товариства іноземці отримували лише з особистого дозволу російського імператора кожен окремо. Коронною владою також визначалося коло можливих дій нового акціонерного товариства, зокрема, визначалися сфери, розміри, напрямки торгівлі, потужності та спрямування виробництва. Через нормативні обмеження діяльності іноземних акціонерних товариств захищалися економічні інтереси Російської імперії, формувалося антимонопольне законодавство [2, с. 4–19].

1 січня 1863 р. було прийнято Положення про мито на право торгівлі та інші промисли. У ст. 21 цього положення надавалося право на отримання купецьких і промислових свідоцтв особам обох статей російського підданства та іноземцям [4, с. 7]. 9 лютого 1865 р. було видано нове Положення про мито на право торгівлі та інші промисли, доповнене та перероблене [5, с. 160]. Стаття 20 нового положення підтвердила право іноземців на підприємницьку діяльність.

Однак в обох положеннях зберігався становий розподіл. Цей архаїзм для кінця XIX ст. вдалося прибрати із прийняттям нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. [2, с. 20–31].

80-ті рр. XIX ст. були відзначені переглядом ряду торгових законів, що визначали основи торговельної діяльності [24, с. 35]. У 1892 р. було затверджено новий «Статут про промисловість».

Усі зазначені вище нормативно-правові акти суттєво вплинули на правовий статус іноземних підприємців. Вони зафіксували принципи рівності російських підданих та іноземців у сфері підприємницької діяльності.

Так, відповідно до ст. 177 «Статуту про промисловість» іноземцям дозволялося відкривати фабрики й заводи без зміни підданства, а також отримувати права та

привілеї, наприклад, патенти на винаходи. Обмеження, які звичайно залишалися, торкалися військових підприємств або таких підприємств, що були пов'язані з виготовленням військових замовлень. Їхніми власниками та керівниками могли бути лише російські піддані [18, ст. 265].

Відповідно до ст. 183 «Статуту про промисловість» іноземці отримували рівні права з російськими підданими у занятті торгівлею, перевезенням на морських суднах вантажів та пасажирів. Утім регулювання сфери участі іноземців у морській торгівлі завжди залишалося за державою. Остання закріплювала виключне право російських підданих на практично всі види діяльності, пов'язаної із судноплавством та морськими перевезеннями. Так, відповідно до ст. 184 каботажне судноплавство, за ст. 138 право на підняття російського прапора в морській торгівлі належали виключно російським підданим [13; 19]. Навіть акціонерні товариства та торговельні будинки, що займалися судноплавством і морськими перевезеннями, повинні були утворюватися виключно російськими підданими [13; 19].

Важливе значення для розвитку підприємницької діяльності, особливо для іноземних підданих, мало визнання рівних прав із російськими підданими у праві власності на нерухоме майно, в тому числі й на володіння землею. Так, відповідно до ст. 830 «Законів про стани» іноземним підданим дозволялося набувати право власності на рухоме та нерухоме майно через купівлю-продаж, спадкування (за законом та заповітом), дарування, виділення від держави [9].

Права іноземців порівняно з російськими підданими все ж мали деякі обмеження. Право володіння та користування нерухомим майном обмежувалося територіально. Іноземні піддані не могли набувати права власності на нерухомість, володіти й користуватися нею повз портові та міські поселення в десяти губерніях Царства польського та одинадцяти західних губерніях Російської імперії [11]. Такий порядок було введено іменним указом від 14 березня 1887 р., який залишався чинним до 1914 р. [11]. Також певні обмеження на право власності нерухомим майном діяли і в азійських, кавказьких та сибірських регіонах Російської імперії.

Рівність у правах іноземців із російськими підданими була поширена також і на оподаткування, офіційні зносини з державними та приватними установами.

Порядок створення акціонерних товариств у Російській імперії, відповідно до Закону від 6 грудня 1836 р., був однаковим як для російських, так і для іноземних підданих. Практикувалася дозвільна система їхнього утворення.

За період з 1863 по 1904 рр. Російською державою було підписано низку міжнародних конвенцій та угод про взаємне визнання й захист прав акціонерних товариств з 10 країнами, серед яких Франція, Бельгія, Німеччина, Швейцарія, Великобританія, Північно-Американські Штати. Відповідно до цих домовленостей встановлювався судовий захист акціонерних товариств, однак уряд Росії залишав за собою право дозволу на створення й визначення сфери діяльності акціонерних товариств [1, с. 1–2].

Неоднозначну оцінку у правовому трактуванні мало поняття «іноземне товариство». Дискусія про правовий зміст цього поняття тривала до 1917 р. Так, відомі правники І. Горбачов та Г. Шершеневич іноземним товариством визначали таке товариство, що було утворене за кордоном, центральний офіс і, відповідно, значна

частина майна також знаходиться за кордоном [6, п. 49; 18]. На противагу цієї позиції виступав Л. Шалланд, який визначав іноземне товариство таким, що засноване за кордоном, має там центральний офіс, причому наявність власності за кордоном не є принциповою. Він виходив зі сталої практики, що склалася за останні десятиріччя XIX ст. в Російській імперії [21].

Діяльність кожного іноземного акціонерного товариства визначалася спеціальними «умовами діяльності». Такі умови виробляли міністерства фінансів, внутрішніх справ, іноземних справ для кожного акціонерного товариства окремо. Уперше подібні умови з'явилися наприкінці 1871 р., а обов'язковими вони стали у грудні 1886 р. [23, с. 126–127; 6, с. 347–348]. Звичайний перелік таких «умов» нараховував близько 10–15 статей. Серед них можна назвати такі: назва компанії, мета та характер її діяльності, оголошення суми капіталу, порядок звітності й управління, розгляд спорів, порядок закриття та ліквідації компанії. Окремо визначалися умови виплати відсотків і задоволення вимог за рахунок заставленого або статутного майна [3, ст. 51].

На зламі XIX–XX ст. російським урядом була скасована (точніше, вона просто припинила з'являтися серед «умов діяльності») норма про право російського уряду в будь-який момент без пояснення причин чи обставин, на власний розсуд, відкликати дозвіл на ведення діяльності акціонерних товариств на території імперії [8, ст. 1545, 1547, 1678, 1680]. Це було пов'язано з бурхливим ростом кількості акціонерних товариств і зацікавленістю уряду у збільшенні притоку іноземних інвестицій до економіки Російської імперії.

Зазвичай для відкриття іноземного акціонерного товариства в Російській імперії потрібно було пройти три послідовні етапи. На першому етапі потрібно було створити акціонерне товариство за кордоном у країні, що мала з Російською імперією відповідні конвенції чи угоди. На другому етапі потрібно було отримати дозвіл на діяльність в імперії. Цей етап займав від одного місяця до декількох років, залежно від швидкості переконання російських чиновників у необхідності такого товариства, оформлення всіх необхідних документів та отримання на це згоди самого імператора. На третьому етапі акціонерне товариство повинне було розпочати свою діяльність в імперії. Бюрократична тяганина, корупція, з одного боку, заважали швидкому розвитку іноземних акціонерних товариств, зростанню іноземних інвестицій в імперську економіку, з іншого – захищали державні інтереси економіки держави.

У роки Першої світової війни ставлення до іноземних акціонерних товариств змінилося відповідно до того, на якому боці виступала та чи інша країна. Так, наприклад, іноземні акціонерні товариства з німецьким та австрійським капіталами було суттєво обмежено в діяльності, а окремі просто ліквідовано. Ліквідація або зміна власника підприємств здійснювалася за допомогою надзвичайних актів. Акціонерні товариства країн – спільників Російської імперії з англійським, французьким, бельгійським капіталом, навпаки, отримували урядову підтримку.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи розгляд процесу становлення нормативно-правового регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Російській імперії, можна зазначити таке: у другій половині XIX ст.

нормативно-правове законодавство про діяльність акціонерних товариств пройшло складний шлях трансформації до принципу рівноправ'я між іноземними та російськими підданими. Водночас коронною владою для більшості іноземних акціонерних товариств вводилося багато різноманітних обмежень, які захищали інтереси російського імперського капіталу та дозволяли контролювати їхню діяльність. Серед таких можна назвати територіальні обмеження та обмеження на певні види діяльності, досить складну дозвільну систему. На початку ХХ ст. і до 1914 р. коронна влада сприяла діяльності іноземних акціонерних товариств, що позитивно вплинуло на зростання й розвиток економіки Російської імперії. Із початком у 1914 р. Першої світової війни діяльність іноземних акціонерних товариств у Російській імперії поступово занепадала.

Література

1. Бертгольд Г.В. Акционерные общества и товарищества на паях. По решениям Гражданского касационного департамента Правительствующего Сената / Г.В. Бертгольд. – М., 1904.
2. Вольте Г.С. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии (XIX век) / Г.С. Вольте. – СПб., 1905.
3. Высочайше утвержденное Положение о компаниях на акциях // ПСЗРИ. – Собр. II. – СПб., 1837. – Т. XI. – Отд. II. – Указ № 9763 от 6 декабря 1836 г. – С. 257–263.
4. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // ПСЗРИ. – Собр. II. – СПб., 1866. – Т. XXXVIII. – Указ № 39118 от 1 января 1863 г. – С. 3–15.
5. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов // ПСЗРИ. – Собр. II. – СПб., 1867. – Т. XL. – Указ № 41779 от 9 февраля 1865 г. – С. 157–175.
6. Горбачев И.А. Товарищества полные, на вере, кредитные, ссудо-сберегательные, трудовые и с переменным капиталом. Акционерные и паевые компании. Закон и практика с сенатскими разъяснениями / И.А. Горбачев. – М., 1910.
7. Дякин В.С. Первая мировая война и мероприятия по ликвидации так называемого немецкого застоя // Первая мировая война: 1914–1918 / В.С. Дякин. – М., 1969.
8. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов, извлеченными из научных и практических трудов по гражданскому праву и судопроизводству (по 1 июля 1910 г.) / сост. И.М. Тютрюмов. – М.: Статут. – Кн. 4. – 2004. – 635 с.
9. Законы о состояниях // Свод законов Российской империи. – СПб., 1899. – Т. 9.
10. Зинатулин Л.Ф. Правовое регулирование организации и деятельности акционерных обществ в Российской Федерации : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право, семейное право, гражданский процесс, международное частное право» / Л.Ф. Зинатулин. – М., 1999.
11. Именной, данный Сенату: об установлении особых правил относительно приобретения иностранцами в собственность или в срочное владение и пользование недвижимых имуществ в некоторых губерниях западной полосы России // ПСЗРИ. – Собр. III. – СПб., 1889. – Т. VII. – Указ № 4286 от 14 марта 1887 г. – С. 101–102.
12. Кудачкин А.А. Корпорация в США и акционерное общество в России как субъекты акционерного правоотношения: сравнительно-правовой анализ : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / А.А. Кудачкин. – М., 2007.
13. Максимов В.Я. Законы о товариществах. Акционерные общества, товарищества на паях, торговые дома, артели и др. Порядок их учреждения и деятельности с разъяснениями Правительствующего Сената / В.Я. Максимов. – М., 1911.
14. Платонова Н. О правовом положении предпринимательской корпорации в США / Н. Платонова // Хозяйство и право. – 1998. – № 1, 2.
15. Петров Ю.А. Роль акционерных коммерческих банков Москвы в процессах формирования финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1914 г. : автореф. дис. на соиск. науч. степени. канд. ист. наук : спец. «История СССР» / Ю.А. Петров. – М., 1986.

16. Райский Ю.Л. Акционерные земельные банки в России во второй половине XIX – начале XX вв. : автореф. дис. на соиск. науч. степени, докт. ист. наук : спец. «История СССР» / Ю.Л. Райский. – Курск, 1982.
17. Сыродоева О.Н. Акционерное право России и США (сравнительный анализ) / О.Н. Сыродоева. – М., 1996.
18. Устав о промышленности // Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. 11. – Ч. 2.
19. Устав торговый // Свод законов Российской империи. – СПб., 1893. – Т. 11. – Ч. 2.
20. Финогентова О.Е. Законодательное регулирование рыночных отношений в России (1861–1914 гг.): автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория, история государства и права; история политических и правовых учений» / О.Е. Финогентова. – Самара, 1997.
21. Шалланд Л. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России / Л. Шалланд // Право. – 1902. – № 1. – С. 18–19.
22. Шалланд Л. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России / Л. Шалланд // Право. – 1902. – № 5. – С. 224–225.
23. Шепелев Л.Е. Акционерные компании в России / Л.Е. Шепелев. – Л., 1973.
24. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века. Проблемы торгово-промышленной политики / Л.Е. Шепелев. – Л., 1981.
25. Шепелев Л.Е. Акционерное учредительство и формирование финансово-капиталистических отношений в России (историко-статистическое исследование) : автореф. дис. на соиск. науч. степени, канд. ист. наук : спец. «История СССР» / Л.Е. Шепелев. – П., 1962.
26. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права / Г.Ф. Шершеневич. – Казань, 1899.

Анотація

Колібабчук Н. К. Нормативно-правове регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. – Стаття.

Аналізується нормативно-правове регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. у процесі модернізації законодавства в Російській імперії. Розглянуто та проаналізовано основні нормативно-правові акти, які регулювали діяльність іноземних акціонерних товариств.

Ключові слова: акціонерне товариство, споживче товариство, устав, законодавство, іноземний капітал, правове регулювання.

Аннотация

Колібабчук Н. К. Нормативно-правовое регулирование деятельности иностранных акционерных обществ в Российской империи во второй половине XIX – в начале XX вв. – Статья.

Анализируется нормативно-правовое регулирование деятельности иностранных акционерных обществ в Российской империи во второй половине XIX – в начале XX вв. в процессе модернизации законодательства в Российской империи. Рассмотрено и проанализировано основные нормативно-правовые акты, регулировавшие деятельность иностранных акционерных обществ.

Ключевые слова: акционерное общество, потребительское общество, устав, законодательство, иностранный капитал, правовое регулирование.

Summary

Kolibabchuk N. K. Legal regulation of foreign corporations in the Russian Empire in the second half of XIX - early XX centuries. – Article.

Examines the legal regulation of foreign corporations in the Russian Empire in the second half of XIX - early XX centuries, the modernization of legislation in the Russian Empire, considered and analyzed the basic legal acts that regulate the activities of foreign corporations.

Key words: joint-stock company, cooperative society, regulations, legislation, foreign capital, the legal regulation.